

خاستگاه تربیت هنری در بیانیه گام دوم انقلاب با تکیه بر پیشنهادیه هنر اسلامی

سعیده معصومی^۱

چکیده

تربیت هنری از دستاوردهای ارزشمند تمدن بشری است. در تمدن اسلامی، به عنوان یکی از بزرگ‌ترین و اثرگذارترین تمدن‌های تاریخ، پیوندی عمیق میان هنر، زیبایی و تربیت هنری برقرار است. هنر و زیبایی در این سنت فکری افزون بر کارکرد زیبایی‌شناختی، ابزار انتقال ارزش‌ها، ایده‌ها و اخلاقیات اسلامی و نیز تجلی جلالت الهی در زندگی انسان به شمار می‌آیند. تمدن اسلامی با گنجینه‌ای غنی از هنر، ادبیات، معماری، موسیقی و زیبایی‌شناسی، این ارزش‌ها را در جوامع اسلامی و حتی در ساحت فرهنگ‌های جهانی گسترش داده است. این پژوهش با رویکرد تحلیلی-استنباطی، نسبت میان هنر و زیبایی در تمدن اسلامی را با تأکید بر «ساحت تعلیم و تربیت زیبایی‌شناسی و هنری» در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی بررسی می‌کند و مبنای تربیت هنری را در این اسناد تحلیل می‌نماید. یافته‌ها نشان می‌دهند تقویت آموزش و تربیت هنری منطبق با اصول و ارزش‌های اسلامی، علاوه بر ارتقای شایستگی‌های شناختی، عاطفی و مهارتی نسل جوان، به تبیین جایگاه هنر در جامعه اسلامی و تحقق آرمان‌های متعالی انقلاب اسلامی یاری می‌رساند. بر این اساس، توسعه فرهنگ هنری و تعمیق ارزش‌های دینی می‌تواند به تعالی جامعه ایران معاصر و شکوفایی ظرفیت‌های تمدن اسلامی کمک کند.

کلمات کلیدی: هنر؛ زیبایی‌شناسی؛ تربیت هنری؛ ساحت هنر و زیبایی‌شناسی؛ بیانیه گام دوم انقلاب؛ سند تحول بنیادین

۱. دکتری تخصصی فلسفه هنر، استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران؛

.Amasoumi87@gmail.com, amasoumi87@cfu.ac.ir

تاریخ ارسال ۱۴۰۳/۰۶/۱۷ تاریخ پذیرش ۱۴۰۴/۰۷/۲۲

مقدمه

تمدن اسلامی، به عنوان یکی از بزرگ‌ترین و تأثیرگذارترین تمدن‌های تاریخ بشر، پیوندی ژرف میان هنر، زیبایی و تربیت هنری برقرار کرده است. در این تمدن، هنر و زیبایی نه تنها تجلی ذوق انسانی‌اند، بلکه ابزار انتقال ارزش‌ها، ایده‌ها و اخلاقیات اسلامی و بازتاب‌دهنده عظمت الهی در زندگی انسان به شمار می‌آیند. میراث غنی ادبی، معماری، موسیقی و هنرهای تجسمی در تمدن اسلامی، نمود عینی این پیوند میان ایمان و زیباشناسی است؛ میراثی که نه تنها به شکوفایی جوامع اسلامی انجامید، بلکه تأثیرات خود را بر فرهنگ‌های جهانی نیز برجای گذاشت.

در جمهوری اسلامی ایران نیز، اسناد تحولی آموزش و پرورش و به‌ویژه بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی بر نقش بنیادین تربیت هنری در شکل‌دهی جامعه‌ای متعهد به ارزش‌های اسلامی تأکید دارند. در سند تحول بنیادین، «ساحت تعلیم و تربیت زیباشناختی و هنری» به عنوان یکی از شش ساحت اصلی تربیت در نظام آموزشی کشور تعریف شده است. این ساحت با هدف پرورش خلاقیت، تقویت تخیل، ارتقای درک زیباشناسی و تربیت نسلی متعهد به هویت فرهنگی و دینی طراحی شده است.

از آن‌جا که یکی از اهداف اصلی انقلاب اسلامی، گسترش تربیت همه‌جانبه اسلامی در جامعه است، توجه به تربیت هنری اهمیتی مضاعف می‌یابد. تربیت هنری با ایجاد گفت‌وگو فرهنگی و هنری سازگار با ارزش‌ها و آرمان‌های انقلاب اسلامی، می‌تواند انتقال فرهنگ اسلامی را تسریع و تعمیق بخشد. افزون بر آن، از منظر امام خمینی علیه السلام و رهبر معظم انقلاب، هنر ابزاری برای تبیین حقیقت، تقویت ایمان و تربیت نسل جوان بر مبنای اخلاق و معرفت است. در نگاه امام خمینی علیه السلام، تربیت هنری باید اخلاق محور، دین‌مدار و متکی بر استقلال فکری و ملی باشد تا زمینه‌ساز رشد فردی و اجتماعی گردد.

بنابراین، بررسی جایگاه تربیت هنری در بیانیه گام دوم انقلاب با تکیه بر پیشینه‌ی هنر اسلامی، گامی اساسی در فهم پیوند میان ایمان، هنر و تربیت در جامعه معاصر ایران است. این پژوهش در پی آن است که نشان دهد چگونه می‌توان از ظرفیت‌های هنر اسلامی برای تربیت انسان‌هایی متفکر، خلاق، مؤمن و آشنا با ارزش‌های الهی بهره‌گرفت و به توسعه فرهنگی و تمدنی جامعه اسلامی یاری رساند.

تربیت هنری به عنوان یکی از ارکان اساسی نظام‌های آموزشی، در دهه‌های اخیر مورد توجه گسترده پژوهشگران علوم تربیتی و هنر قرار گرفته است. بسیاری از مطالعات داخلی و خارجی بر اهمیت تربیت هنری در رشد شناختی، عاطفی و اجتماعی انسان تأکید کرده‌اند. آیزنر (Eisner, ۲۰۰۲) از نخستین نظریه‌پردازانی است که تربیت هنری را بستری برای پرورش تفکر انتقادی و خلاقیت می‌داند. دبونو (De Bono, 1999) نیز بر نقش تجربه‌های زیباشناختی در رشد خلاقیت و مهارت‌های حل مسئله تأکید کرده است. از منظر نظریه‌های معاصر، آموزش هنر تنها انتقال مهارت نیست، بلکه فرایندی تربیتی برای شکل‌دهی به بینش و ارزش‌های انسان است.

در ایران، توجه به تربیت هنری ریشه در سنت دیرینه‌ی تمدن اسلامی دارد؛ تمدنی که در آن هنر و دین در تعاملی هماهنگ، به پرورش روح و تلطیف ذهن انسان کمک می‌کنند. پژوهش‌هایی مانند فرم‌هینی‌فراهانی (۱۳۹۰)، امینی (۱۳۸۳) و تمنایی‌فر و همکاران (۱۳۸۸) نشان داده‌اند که تربیت هنری علاوه بر پرورش ذوق زیباشناختی، در تعدیل عواطف، کاهش اضطراب و ارتقای حس خودارزشی نقش مؤثری دارد. همچنین نجفی (۱۳۷۳) تربیت هنری را یکی از ابزارهای مؤثر در پیشگیری از خودباختگی فرهنگی معرفی کرده و آن را زمینه‌ساز تداوم هویت دینی دانسته است. در حوزه مبانی دینی و انقلابی، اندیشه‌های امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری نقش ویژه‌ای در جهت‌دهی به مفهوم هنر و تربیت هنری داشته است. امام خمینی علیه السلام هنر را ابزاری برای تبیین حقیقت و بیدارسازی وجدان انسان می‌دانست و بر تربیت هنرمندانی تأکید می‌کرد که در خدمت ارزش‌های اخلاقی و انسانی باشند. مقام معظم رهبری نیز در بیانات متعدد، به ویژه در بیانیه گام دوم انقلاب، بر ضرورت تربیت نسل خلاق، مؤمن و متعهد از رهگذر هنر تأکید کرده‌اند.

پژوهش‌های معصومی (۱۴۰۱) و کریمی و همکاران (۱۳۹۶) با تحلیل ساحت زیباشناختی و هنری در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، نشان داده‌اند که این ساحت نقشی محوری در تحقق اهداف فرهنگی و تمدنی انقلاب اسلامی دارد. همچنین محمصص (۱۳۹۵) و صابری (۱۳۹۱) بر اهمیت بهره‌گیری از هنر به عنوان ابزار مؤثر در تربیت دینی و اجتماعی تأکید کرده‌اند.

با وجود این، مرور منابع نشان می‌دهد که تاکنون کمتر پژوهشی به تلفیق مستقیم میان پیشینه‌ی هنر اسلامی، تربیت هنری، و بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی پرداخته است. اغلب

مطالعات، به صورت مجزا به بررسی آموزش هنر در نظام تربیتی یا زیبایی‌شناسی اسلامی پرداخته‌اند، اما رابطه ساختاری میان «مبانی تربیت هنری در تمدن اسلامی» و «راهبردهای تربیتی در بیانیه گام دوم انقلاب» به صورت منسجم تبیین نشده است. بنابراین، پژوهش حاضر می‌کوشد با نگاهی تحلیلی - استنباطی، پیوند میان این دو حوزه را روشن سازد و نشان دهد که چگونه آموزه‌های هنر اسلامی می‌توانند مبنایی برای تدوین الگوی تربیت هنری در گام دوم انقلاب اسلامی فراهم آورند. هدف اصلی این پژوهش، تبیین جایگاه و نقش تربیت هنری در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی با تکیه بر پیشینه و مبانی هنر اسلامی است. در این راستا، پژوهش می‌کوشد با بررسی مبانی نظری تربیت هنری در تمدن اسلامی، تحلیل ساحت هنر و زیباشناسی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، و تبیین دیدگاه‌های امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری درباره‌ی هنر، نشان دهد که چگونه تربیت هنری می‌تواند در تحقق ارزش‌های دینی، تقویت هویت فرهنگی و ارتقای تمدن اسلامی نقش آفرین باشد. بر این اساس، پرسش اصلی تحقیق آن است که «تربیت هنری در پرتو بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی و با اتکا به مبانی هنر اسلامی، چگونه می‌تواند به پرورش انسان متعهد، خلاق و اخلاق‌مدار در جامعه اسلامی ایران یاری رساند؟»

این پژوهش با روش تحلیلی - استنباطی و رویکرد مطالعه اسنادی انجام شده است. منابع شامل: بیانیه گام دوم انقلاب، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، متون نظری هنر اسلامی و تربیت هنری و مقالات مرتبط داخلی و خارجی است. داده‌ها به صورت کیفی و با تحلیل مضمون بررسی شدند و مقوله‌های مفهومی در سه محور «مبانی زیبایی‌شناسی اسلامی»، «ساحت زیبایی‌شناسی و هنری در اسناد بالادستی» و «کارکردهای تربیتی هنر در گام دوم» استخراج گردید.

چهارچوب نظری

در حوزه تربیت هنری، مسئله اصلی که پیش می‌آید، ارتباط میان هنر و زیبایی با تربیت هنری و چگونگی تأثیر آن بر فرهنگ اسلامی و جامعه اسلامی است. سازگاری هنر و زیبایی با اصول اسلامی و تأثیر بر جامعه اسلامی از زوایای مختلفی قابل بررسی است. آیا هنر و زیبایی می‌توانند به وسیله تربیت هنری، ارزش‌های اسلامی و اخلاقی را ترویج کنند؟ چگونه می‌توان تأثیرات بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی و سند تحول در زمینه تربیت هنری را مورد ارزیابی قرار داد؟ این مسائل اساسی در

بحران‌های معاصر و نیازهای تمدن اسلامی مطرح می‌شوند و نیاز به بررسی گسترده‌تری دارند. این مقاله به منظور ارائه پاسخ به این سوالات و بررسی نقش تربیت هنری، به مطالعه و تحلیل از مبانی تربیت هنری در سند تحول و بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی پرداخته و نتایج آن را بررسی می‌نماید. تربیت هنری از مهمترین کارکردهای نظام آموزشی نوین است. اهمیت این کارکرد از آنجا ناشی می‌شود که در ایجاد و بارورسازی زمینه‌های سازنده‌ای مانند بروز نوآوری، خلاقیت، رشد مهارت‌های فکری و شناختی، پرورش و تعدیل عواطف و ایجاد تغییرات عمیق در سلوک فردی تأثیری شگرف دارد (امینی، ۱۳۸۳: ۱۵-۱۷). صاحب نظران معتقدند بهبود مهارت‌های فکری و شناختی، پیوند اطلاعات از منابع متنوع و تولید ایده‌های نوین (آیزنر، ۱۳۸۵: ۵۶) و رشد قابلیت‌های وجودی (دبونو، ۱۳۶۴: ۶۹) در فرایند تربیت هنری تجلی می‌یابد. اهمیت تربیت هنری در این است که این مقوله در رشد و بروز استعداد‌های شناختی و عاطفی و مهارتی نقش اساسی دارد و در واقع؛ زمینه را برای درک ارزش‌های واقعی فراهم می‌کند. همچنین در کاهش اضطراب و تنش‌های روانی، تعدیل عواطف و کنترل احساسات، ایجاد حس خودارزشی، رشد خود راهبری، تسهیل یادگیری اجتماعی، کسب بینش و بصیرت بسیار موثر است (فرمینی فراهانی، ۱۳۹۰: ۸۹-۹۰). به عقیده یکی از محققان، تربیت هنری، یکی از بهترین و موثرترین ابزارها در پیشگیری از خود باختگی‌های فرهنگی است (نجفی، ۱۳۷۳: ۱۹)؛ زیرا در قالب بازنمایی هنری موضوعات و ارزش‌های فرهنگی به جوانان انتقال می‌یابد. از سوی دیگر، چنانچه نظام‌های آموزشی بخواهند در جهت تربیت کنش‌گران اخلاقی که کنش آنان همزمان از صبغه شناختی، عقلانی، عاطفی و احساسی برخوردار است، توفیق یابند، باید آن را در درجه نخست در بستر تربیت هنری جستجو کنند و از امتیازات تجربه زیباشناسی بهره ببرند (تمنایی فر و دیگران، ۱۳۸۸: ۹).

تحقق ارزش‌ها و آرمان‌های متعالی انقلاب اسلامی مستلزم تلاش همه جانبه در تمام ابعاد فرهنگی، علمی، اجتماعی و اقتصادی است. عرصه تعلیم و تربیت از مهم‌ترین زیرساخت‌های تعالی همه جانبه کشور و ابزار جدی برای ارتقای سرمایه انسانی شایسته کشور در عرصه‌های مختلف است. تحقق آرمان‌های متعالی انقلاب اسلامی ایران مانند احیای تمدن عظیم اسلامی، حضور سازنده، فعال و پیشرو در میان ملت‌ها و کسب آمادگی برای برقراری عدالت و معنویت در جهان در گرو تربیت

انسان‌های عالم، متقی و آزاده و اخلاقی است. تعلیم و تربیتی که تحقق بخش حیات طیبه، جامعه عدل جهانی و تمدن اسلامی ایرانی باشد در پرتو چنین سرمایه انسانی متعالی است که جامعه بشری آمادگی تحقق حکومت جهانی انسان کامل را یافته و در سایه چنین حکومتی ظرفیت و استعداد‌های بشر به شکوفایی و کمال خواهد رسید (کریمی و همکاران، ۱۳۹۶) تحولات چند دهه آموزش هنر در ایران به ویژه سند تحول بنیادین، ساحت تعلیم و تربیت زیباشناسی و هنری برای هویت مندی و کاربردی ساختن و توجه به مسایل بومی و میراث فرهنگی به عنوان اهداف اصلی در شورای تحول قرار گرفته و این امر اهمیت به مقوله زیباشناسی و هنر را به خوبی مطرح ساخته است (معصومی، ۱۴۰۱: ۴۵-۴۷).

ساحت‌های تعلیم و تربیت

ساحت‌های مندرج در فلسفه تعلیم و تربیت در جمهوری اسلامی ایران (تعلیم و تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی، تعلیم و تربیت اجتماعی و سیاسی، تعلیم و تربیت زیستی و بدنی، تعلیم و تربیت زیباشناختی و هنری، تعلیم و تربیت اقتصادی و حرفه‌ای، تعلیم و تربیت علمی و فناوریانه) می‌باشد. (محمدیان، ۱۳۹۴، ۴)

ساحت تعلیم و تربیت در سند تحول بنیادین و برنامه درسی ملی دسته بندی شده است که آنچه در این پژوهش مورد تاکید است، ساحت تعلیم و تربیت زیباشناختی و هنری است. درگزاره‌های ارزشی نظام تعلیم و تربیت رسمی مرتبط با بحث این پژوهش مطرح می‌گردد. روحیه کارآفرینی، کسب شایستگی‌های عام حرفه‌ای و مهارتی و هنری زمینه ساز کار مولد (همان، ۱۰)

در هدف‌های عملیاتی هم این نکته قبل توجه است:

با قدرشناسی و درک زیباشناسانه آفرینش الهی و مصنوعات هنرمندانه بشری، درک مفاهیم فرهنگی و میان فرهنگی و بهره‌گیری از قدرت تخیل، توانمندی‌های لازم در خلق آثار فرهنگی و هنری را به دست می‌آورند و برای حفظ و تعالی میراث فرهنگی، تمدنی و هنری در سطح ملی و جهانی براساس نظام معیار اسلامی می‌کوشند (هدف‌های کلان ۱، ۸، ۲ و ۵، ۴)

تصویر هنری به عنوان مبنا و قاعده بنیادین سبک قرآن و ابزار برجسته و برگزیده در بیان جنبه‌های زیبایی شناسانه آیات با بهره‌گیری از عناصری چون تجسم و تشخیص، حرکت، رنگ،

گفتگو، صدا، زمان و مکان و سایه الفاظ، معانی مجزّد و ذهنی، حالت‌های درونی و موضع‌گیری‌های انسانی را می‌آفریند و با طرح غیرمستقیم مسائل به گونه‌ای زیبا؛ دریافت را تسهیل و تسریع می‌سازد و از این جهت مورد تأکید در تعلیم و تربیت زیباشناختی و هنری در این سند است.

راهکار اول: طراحی، تدوین و اجرای برنامه درسی ملی راهکار براساس اسناد تحول راهبردی و باز تولید برنامه‌های درسی موجود با تأکید بر:

الف) متناسب سازی حجم و محتوی کتب درسی و ساعات و روزهای آموزشی با توانمندی‌ها و ویژگی‌های دانش‌آموزان

ب) حاکمیت رویکرد فرهنگی - تربیتی در تولید محتوا و تقویت شایستگی‌های پایه دانش‌آموزان

ج) بهره‌مندی فزونی‌تر از روش‌های فعال، خلاق و تعالی بخش

د) بهره‌گیری از تجهیزات و فناوری‌های نوین آموزشی و تربیتی در راستای اهداف

ه) توجه بیشتر به تفاوت‌های فردی به ویژه هویت جنسیتی دانش‌آموزان و تفاوت‌های

شهری و روستایی

راهکار ۱۶- تنوع بخشی در ارائه خدمات آموزشی و فرصت‌های تربیتی متناسب با مصالح

جامعه، نیازها و علایق دانش‌آموزان در راستای شکوفایی استعداد‌های آن‌ها (۳ و ۲ و ۷)

راهکار ۱۷- ارتقای کیفیت فرآیند تعلیم و تربیت با تکیه بر استفاده هوشمندانه از فناوری‌های

نوین (۷ و ۱ و ۲ و ۳) (همان، ۳۴)

ساحت تعلیم و تربیت زیبایی شناسی و هنری

اهداف دوره‌های تحصیلی، تجلی اهداف آموزش و پرورش متناسب با ویژگی‌ها و شرایط سنی دانش‌آموزان بوده و زمینه دستیابی آنان به شایستگی‌های پایه را فراهم می‌آورد و به رشد متوازن و همه‌جانبه ایشان، کمک می‌کند. مدیران، برنامه‌ریزان و عوامل سهیم و موثر در تعلیم و تربیت دانش‌آموزان، باید در برنامه‌ریزی امور، سازماندهی فعالیت‌ها و انجام وظایف خود به گونه‌ای عمل کنند تا دانش‌آموزان در پایان هر یک از دوره‌های تحصیلی به اهداف تعیین شده دست یابند. این اهداف مبتنی بر اسناد بالادستی، به ویژه سیاست‌های کلی ایجاد تحول در نظام آموزش و پرورش، سند جامع علمی کشور، سند چشم‌انداز بیست ساله کشور، مبانی نظری و سند تحول بنیادین

آموزش و پرورش به تفکیک در ساحت‌های ششگانه تعلیم و تربیت به تصویب شورای عالی آموزش و پرورش رسید (مصوب جلسه ۹۲۵ تاریخ ۱۳۹۷/۰۲/۰۵) ساحت تعلیم و تربیت زیباشناسی و هنری یکی از این ساحت‌های شش‌گانه است که به شرح زیر است:

• دوره اول ابتدایی

۱. با مشاهده اشیاء اطراف، پدیده‌های طبیعی، فرهنگی و هنری ساده، دریافت حسی خود و لذت حاصل از آن را به زبان هنر ابراز کند.
۲. با تغییر سازنده در محیط و اشیاء اطراف، قدرت تخیل، تجسم و خلاقیت خود را پرورش دهد.

• دوره دوم ابتدایی

۱. با شناسایی و درک اهمیت عناصر زیبایی‌سازی در پیرامون خود، فضای زندگی خویش را بهبود بخشد.
۲. با خلق یک اثر هنری با استفاده از معیارهای زیباشناسی، قدرت تخیل، تجسم و ایده پردازی خود را تقویت کند.
۳. با شناخت اصول اولیه زیباشناسی، یک پدیده طبیعی یا اثر هنری را بررسی و چگونگی تأثیر آن را بر خود توصیف کند.

• دوره اول متوسطه

۱. با بکارگیری اصول زیباشناسی و ارزشی، محیط زندگی خود را تغییر دهد و تأثیر آن را در بهبود کیفیت زندگی و دستیابی به آرامش روحی و روانی ارزیابی کند.
۲. با بهره‌گیری از قدرت تخیل، تجسم و ایده پردازی خود، اثر فرهنگی هنری خلق کند و ابعاد زیباشناسی آن را توصیف نماید.
۳. با انتخاب آثار فرهنگی هنری، آن‌ها را بر مبنای اصول زیباشناسی و ارزشی بررسی و تأثیر آن را بر هویت خویش توصیف کند.

• دوره دوم متوسطه

۱. با مطالعه آثار و مسایل حوزه هنر (رابطه هنر با: فناوری، اقتصاد، فرهنگ، خلق...)، آن‌ها را بر اساس اصول زیباشناسی و ارزشی، نقد و تأثیر آن را بر خود و جامعه ارزیابی کند.

۲. با بکارگیری قدرت تخیل و ذوق هنری، اثری فرهنگی هنری را خلق کند و آن را بر اساس معیارهای زیباشناسی مورد ارزیابی قرار دهد.
۳. با انتخاب و بررسی آثار فرهنگی هنری بر مبنای اصول ارزشی و زیباشناسی، تلاش هنر را به عنوان زبان مشترک میان انسان‌ها در بستر زمان و مکان تبیین نماید.

اصول حاکم بر تدوین برنامه درسی هنر

- اصول حاکم بر تدوین برنامه درسی هنر بر دو محور استوار است. اصول عمومی که الزامات آموزشی را در بر می‌گیرد و در همه رشته‌ها حائز اهمیت است و مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:
۱. تقویت جنبه‌های دیداری، شنیداری، رفتاری
  ۲. ارتقای حساسیت نسبت به پدیده‌های آفرینش
  ۳. تقویت قدر شناسی و ارج نهادن به جهان هستی و پدیده‌های موجود در آن
  ۴. تقویت تفکر و تحلیل نقادانه
  ۵. تفکر در حوزه زیبایی و شناخت زیبایی‌های طبیعت
  ۶. تقویت ارزش‌گذاری به فرهنگ و احساس نیاز به آن
  ۷. ایجاد تمایل و احساس افتخار نسبت به هویت فرهنگی
  ۸. ایجاد آمادگی در جهت حفظ هویت فرهنگی
- اصول اختصاصی که فقط حوزه هنر را شامل می‌شود:
- محور قرارگرفتن تربیت هنری (ارتباط با جهان آفرینش و پدیده‌های آن، زیباشناسی، معرفت نسبت به میراث فرهنگی، تفکر نقادانه هنری)
  - تنظیم محتوا در جهت پرورش نگاه نو و خلاقانه به محیط پیرامون
  - تلقی تربیت زیباشناختی و هنری به مثابه تربیت همگان (سند تحول بنیادین، ۳۰۹)
  - تأکید بر فراهم آوردن زمینه‌گرایی و تخصص هنری در متریبان
  - تأکید بر فراهم‌سازی زمینه‌های کسب شایستگی رمزگذاری و رمزگشایی برای متریبان
  - طراحی محتوا در جهت تقویت و پرورش جنبه‌های خلاقیت

- آموزش اصول حاکم بر یک اثر هنری
- ایجاد شناخت نسبت به ارزش میراث فرهنگی و ارج نهادن به آن
- آماده سازی و ایجاد شوق جهت حفظ میراث فرهنگی
- مطالعه و تفکر پیرامون زیباشناسی آثار هنری
- هم گامی کتاب و فعالیت‌ها با پیشرفت فناوری در عرصه هنری
- ارزشیابی غیر مستقیم از آموخته‌های دانش آموزان از طریق کار عملی (سند تحول بنیادین، ۳۰۹).

تربیت هنری در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی

امروزه اهمیت ابزاری تربیت هنری در راستای تربیت دینی جامعه امری ثابت شده است و «اثر بخشی ناکافی آموزش‌های مستقیم در تربیت دینی باعث شده است تا متخصصان تعلیم و تربیت در پی روش‌های غیر مستقیم و بهره‌گیری از سایر رشته‌ها و به ویژه حوزه‌های هنری به منظور گسترش تعالیم اسلامی باشند» (صابری، ۱۳۹۱: ۱۱۴). به عقیده برخی، جامعیت آموزش ارزش‌ها با استفاده از ابزار هنر، تضمین شدنی است؛ زیرا تحقق طیف وسیعی از ارزش‌های ترکیبی و پیچیده بدون استفاده از رسانه هنر دست نیافتنی است (مهرمحمدی، ۱۳۸۳: ۶۷). هنر و نمادهای مرتبط با آن به عنوان ابزاری مفید می‌توانند در خدمت اندیشه‌های دینی و رشد و تعالی انسان‌ها باشند و نمی‌توان هنر را بدون قید و شرط و با هر شکلی ذاتاً ارزشمند دانست (جعفری، ۱۳۸۶: ۱۳۷). پرورش انسان‌هایی با قدرت آفرینش زیبایی‌های هنری، منوط به اتخاذ سازوکار مناسب برای تربیت انسان‌هایی با سواد هنری است تا هم از هنر لذت ببرند و هم در تربیت دینی دیگران مؤثر واقع شوند و از بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان دفتر هنر و ادبیات مقاومت در تاریخ ۱۳۷۵/۴/۲۵: «از معجزات انقلاب، پرورش هنرمندان و روایتگاران تاریخ انقلاب است»^۱ و همچنین «نظام جمهوری اسلامی ایران حرف‌ها و ایده‌های جدیدی برای گفتن دارد که باید با استفاده از شیوه‌های هنرمندانه و تأثیرگذار، مطرح شوند... مردم‌سالاری همراه با حقیقت دینی، اکنون در ایران تحقق پیدا کرده و می‌توان با شیوه‌های هنری و نمایشی این واقعیت بی‌نظیر را به جهانیان معرفی کرد»^۲ و... حضرت امام علیه السلام بر لزوم استفاده ابزاری از محصولات هنری در جهت

1. <https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?id=2475&nt=2&year=1370&tid=1453#7743>

2. <https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?tid=1453#108350>

آموزش و پرورش جوانان تأکید داشته‌اند. دیدگاه امام خمینی علیه السلام از تربیت هنری، اخلاق محوری، دین مداری، استقلال فکری و توجه به مصالح ملی، از جایگاهی بنیادین برخوردارند و در نهایت در منظومه فکری امام خمینی علیه السلام، تربیت هنری دارای چارچوبی ارزشی و فراگیر برای فرد و جامعه و ابزاری اساسی برای کامیابی طرح تربیت اسلامی است. در این ساختار، فرم و محتوا و شخصیت هنرمند از ارزش‌های وحیانی و جهانبینی اسلامی تأثیر پذیرفته است؛ لذا تربیت هنری ابزاری برای تطهیر هنر از انحرافات، فساد، انزوا، جمود و همچنین تکوین معرفتی منتقد و بیناست (محصص، ۱۳۹۵: ۱۰۴). هنر و زیبایی می‌توانند به وسیله تربیت هنری، ارزش‌های اسلامی و اخلاقی را ترویج کنند. در جهان بینی دینی، زیبایی از سرچشمه جمال مطلق نشئت می‌گیرد در واقع، دین یک نیروی روان شناختی است که می‌تواند بر روی نتایج زندگی انسانی تاثیر بگذارد. یا در تعریف دیگر، نگرش مذهبی بیانگرنحوه صحیح تفکر و رفتار و ملزومات اجتماعی و نیز اعتقاد به چیزهایی فراتر از مادیات و قوه تفکر بشری است. پس نگرش مذهبی میزان اعتقادات و باورهای فرد را در ارتباط با امور مافوق طبیعت و فراتر از مادیات می‌سجد که این باورها و اعتقادات زندگی فردی، اجتماعی و... فرد را تحت تاثیر خود قرار می‌دهد (رضایی و همکاران، ۲۰۲۱: ۲۱۰-۲۱۱) و شمایل‌های دینی، نوعی بیان تصویری و روشی برای بازنمایی مفاهیم و معانی درونی دین است. هنرمند درک خود از امور فرامادی و نامتناهی را در قالب تجربیات محسوس و قابل درک باز نمایی می‌کند؛ بدین معنا هنر به وسیله تجسم تصویری و نمادین، راهی به ژرفنای بُعد معرفت شناختی دین می‌گشاید تا از طریق تفسیر و تأویل، درک امور قدسی را ممکن سازد (دادور و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۳۳).

این اثرات مثبت هنر و زیبایی در ترویج ارزش‌ها و اخلاقیات اسلامی به شکل‌های متعددی در جامعه و فرهنگ اسلامی مشاهده می‌شود:

۱. انعکاس ارزش‌های اسلامی: هنر، به عنوان یک زبان بی‌کلام، می‌تواند ارزش‌های اسلامی مانند عدالت، انصاف، صداقت، صداقت، و مسئولیت‌پذیری را به تصویر بکشد. آثار هنری که این ارزش‌ها را منعکس می‌کنند، می‌توانند تأثیرات عمیقی بر جامعه داشته باشند.
۲. آموزش اخلاقی از طریق هنر: هنر می‌تواند به وسیله داستان‌ها، نقاشی‌ها، موسیقی، و نمایش‌ها ارزش‌های اخلاقی را به جوانان و جامعه آموزش دهد. این تجربه‌های هنری

می‌توانند به شکل مؤثری اختلافات اخلاقی را برطرف کنند.

۳. **ترویج مفهوم جمال در اسلام:** اسلام به مفهوم جمال و زیبایی اهمیت زیادی می‌دهد. هنر به عنوان یک وسیله برای ابراز زیبایی و جلال خلقت الهی می‌تواند به تقویت این مفهوم در جامعه کمک کند و ارتباط انسان با زیبایی‌های خلقت را برقرار سازد.

۴. **انعکاس تاریخ و فرهنگ اسلامی:** هنر می‌تواند تاریخ و فرهنگ اسلامی را به شکل زیبا و ماندگاری منعکس کند. این انعکاس تاریخی و فرهنگی می‌تواند هویت فرهنگی جامعه را تقویت کرده و افتخارات تاریخی را به نمایش بگذارد.

۵. **تأثیر تصاویر هنری در آگاهی عمومی:** تصاویر هنری می‌توانند تأثیرات قوی در آگاهی عمومی داشته باشند. هنر می‌تواند مسائل اجتماعی و اخلاقی را به تصویر بکشد و برای تفکر و گفت‌وگو درباره موضوعات مهم در جامعه معرفی شود.

در تاریخ هنر اسلامی، به وضوح می‌توان مثال‌های بسیاری از آثار هنری با تأکید بر ارزش‌ها و اصول اسلامی را مشاهده کرد. این آثار هنری نمایانگر تأثیر برجسته تربیت هنری در تمدن اسلامی هستند؛ معماری مساجد و حرم‌ها؛ مساجد و حرم‌ها در جهان اسلامی به عنوان معابد مذهبی و مکان‌های عبادت ایجاد می‌شوند. این ساختمان‌ها با تأثیر تربیت هنری طراحی می‌شوند و از جزئیات زیبایی‌شناسی اسلامی برخوردارند. معماری آن‌ها شامل کاشی‌کاری‌های زیبا، و... در نهایت نمایش ارزش‌های دینی است. نقاشی‌ها با موضوعات دینی؛ نقاشی‌ها در جهان اسلامی موضوعات مذهبی و دینی را به تصویر می‌کشند. مثلاً، نقاشی‌هایی از زندگی پیامبر اسلام، مناظر مناظره‌های دینی، و نمایش اتفاقات مهم تاریخ اسلامی از جمله آثار هنری با ارزش هستند که ارزش‌ها و اصول اسلامی را به تصویر می‌کشند. نمونه‌های نقاشی دینی در عصر معاصر نقاشی‌های مکتب سقاخانه است که در آن بازگشت به سنت و فرهنگ قدیمی و ملی همراه با دیدگاه مذهبی است و آثار نگارگری و تصویرگری‌های داستان‌های دینی هم راستا با تمدن اسلامی است. کتاب‌های زیبایی‌شناسی؛ کتاب‌هایی در زمینه زیبایی‌شناسی و هنر اسلامی نوشته شده‌اند که به تبیین اصول و ارزش‌های زیبایی در اسلام می‌پردازند. این کتب تأثیرات تربیت هنری را در توسعه هنر و زیبایی در تمدن اسلامی تشریح می‌کنند. **هنرهای صنایع دستی؛ هنرهای صنایع دستی** در جامعه اسلامی نیز تحت

تأثیر تربیت هنری قرار دارند. از جمله مثال‌های برجسته این دسته از هنرها می‌توان به قالی بافی، سفال‌سازی، منبت‌کاری، و جواهرسازی اشاره کرد که همگی با تأکید بر ارزش‌های دینی و اخلاقی در تاریخ هنر اسلامی رشد کرده‌اند. هنرهای موسیقی: هنرهای موسیقی نیز در تاریخ اسلامی به تأثیر تربیت هنری تحت‌التأثیر قرار می‌گیرند. موسیقی‌های با مضامین دینی و موسیقی‌های سنتی اسلامی نمونه‌هایی از این تأثیرات هنری هستند. این مثال‌ها تأکید می‌کنند که تربیت هنری در تمدن اسلامی نه تنها به توسعه هنر و زیبایی کمک می‌کند بلکه به ترویج ارزش‌ها و اصول اسلامی در هنر و فرهنگ اسلامی نیز می‌پردازد. این تأثیرات هنری در تاریخ اسلامی به عنوان مثال‌های بارزی از ارتباط نزدیک میان هنر و اصول دینی مشاهده می‌شوند و نشان می‌دهند که هنر و زیبایی در تمدن اسلامی با تأکید بر تربیت هنری به یکی از مؤلفه‌های مهم تربیت فرهنگی و دینی تبدیل شده‌اند. نقش تربیت هنری در ساحت هنر و زیبایی در تمدن اسلامی دیدگاه بسیار مهمی را مورد ارزیابی قرار می‌دهد. این دیدگاه بر مفهوم تربیت هنری تأکید دارد که به عنوان یک ابزار برای تربیت هنرمندان و ایجاد آثار هنری با ارزش و اخلاقی، نقش حیاتی دارد. در ادامه، تعدادی از مصادیق این دیدگاه در تمدن اسلامی تبیین شده است:

۱. **تربیت هنری بر اصول دینی:** در تمدن اسلامی، تربیت هنری به اصول دینی و اخلاقی اسلامی تأکید دارد. هنرمندان با موجود کردن این اصول در آثار هنری‌شان، تربیت هنری ارتباط مستقیمی با ارزش‌ها و اخلاقیات اسلامی دارد.
۲. **انتقال میراث فرهنگی و تاریخی:** تربیت هنری در تمدن اسلامی به تشویق به تولید آثاری که تاریخ و فرهنگ اسلامی را منعکس می‌کنند، می‌پردازد. این تربیت هنری به انتقال میراث‌های فرهنگی و تاریخی به نسل‌های آینده کمک می‌کند.
۳. **ترویج ارزش‌های اخلاقی:** تربیت هنری در تمدن اسلامی به ترویج ارزش‌های اخلاقی مانند صداقت، عدالت، ایثارگری، و انسان‌مداری می‌پردازد. آثار هنری با این ارزش‌ها تربیت هنرمندان و جامعه را در مسیر اخلاقی توسعه می‌دهند.

در کل، دیدگاه تربیت هنری در ساحت هنر و زیبایی در تمدن اسلامی نقش مهمی در ترویج ارزش‌های اسلامی، اخلاقیات، و فرهنگ اسلامی ایفا می‌کند این تفکرات و سیاق‌ها می‌توانند به

بهبود و توسعه هنر و زیبایی در جامعه اسلامی کمک کنند. این مسائل اساسی در بحران‌ها و نیازهای معاصر تمدن اسلامی بسیار مهم هستند و نیاز به بررسی گسترده‌تری دارند.

۱. حفظ و ارتقاء هویت فرهنگی: تربیت هنری با تأکید بر اصول دینی و اخلاقی اسلامی می‌تواند به حفظ و ارتقاء هویت فرهنگی جامعه اسلامی کمک کند. این تفکرات به ترویج ارزش‌ها و ایده‌های اسلامی در آثار هنری و زیبایی کمک می‌کنند.

۲. توسعه تجارت هنری و صنایع دستی: تربیت هنری می‌تواند به توسعه تجارت هنری و صنایع دستی در جامعه اسلامی کمک کند. آثار هنری با ارزش و اخلاقی می‌توانند به عنوان کالاهای فرهنگی صادراتی جلب بازارهای جهانی شوند.

۳. تربیت نسل جوان با ارزش‌های دینی و اخلاق: تربیت هنری با تأکید بر ارزش‌های دینی و اخلاقی در آثار هنری، نسل جوان را به فرهنگ اسلامی و ارزش‌های اسلامی نزدیکتر می‌کند و جامعه‌ای با جوانان بازنشسته‌ای از ارزش‌های دینی پرورش می‌دهد.

۴. معرفی تمدن اسلامی به جهان: آثار هنری با تأکید بر اصول اسلامی می‌توانند به معرفی تمدن اسلامی به دنیا کمک کنند و به عنوان پنجره‌ای به جهان اسلامی و فرهنگ آن عمل کنند.

۵. مقابله با بحران‌های معاصر: تربیت هنری با تأکید بر ارزش‌ها و اخلاقیات اسلامی می‌تواند به مقابله با بحران‌های معاصر از جمله بحران‌های اخلاقی و فرهنگی کمک کند.

بنابراین، این تفکرات و سیاق‌ها می‌توانند به بهبود و توسعه هنر و زیبایی در جامعه اسلامی کمک کرده و نقش مهمی در حفظ و تقویت هویت فرهنگی و ارتقاء ارزش‌های دینی و اخلاقی اسلامی ایفا کنند. این مسائل اساسی و نیازهای تمدن اسلامی را مطرح می‌کنند و تحقیقات گسترده‌تری برای بررسی عمق این تأثیرات مورد نیاز است.

تربیت هنری در پرتو بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی و با تکیه بر مبانی هنر اسلامی، نقشی بنیادین در پرورش انسان متعهد، خلاق و اخلاق‌مدار ایفا می‌کند. بیانیه گام دوم با تأکید بر هفت عرصه کلیدی، از جمله علم، معنویت، اخلاق و سبک زندگی، بر تربیت نسلی مؤمن، امیدوار، خلاق و اهل عمل تأکید دارد. در این میان، هنر و تربیت هنری به عنوان ابزاری تربیتی و فرهنگی می‌تواند این اهداف را در ساحت زیبایی و احساس محقق سازد.

بر پایه‌ی تعالیم اسلامی، زیبایی جلوه‌ای از حقیقت الهی است و هنر وسیله‌ای برای درک و بازتاب این حقیقت در جهان انسانی است. بنابراین، تربیت هنری در چارچوب ارزش‌های اسلامی به رشد متوازن عقل، احساس و ایمان منجر می‌شود و میان معرفت و زیباشناسی پیوند برقرار می‌کند. در چنین رویکردی، هنر نه تنها وسیله‌ای برای بیان خلاقیت فردی، بلکه بستری برای ترویج فضایل اخلاقی، تقویت هویت فرهنگی و ارتقای درک معنوی انسان است.

با توجه به این مبانی، تربیت هنری می‌تواند در نظام آموزشی و فرهنگی ایران به عنوان ابزار تحقق آرمان‌های انقلاب اسلامی عمل کند؛ زیرا از یک سو موجب بروز و شکوفایی استعداد‌های خلاق نسل جوان می‌شود، و از سوی دیگر، با الهام از آموزه‌های قرآنی و هنر اسلامی، روح ایمان، مسئولیت‌پذیری و تعهد اجتماعی را در آنان تقویت می‌کند. چنین تربیتی زمینه‌ساز شکل‌گیری جامعه‌ای خواهد بود که در آن زیبایی در خدمت حقیقت، خلاقیت در مسیر ارزش، و هنر در خدمت تعالی انسان قرار گیرد. در نتیجه، تربیت هنری در پرتو بیانیه گام دوم انقلاب، پلی میان سنت و نوآوری، و میان ارزش‌های اسلامی و نیازهای فرهنگی امروز است؛ پلی که می‌تواند نسل جوان را به انسان‌هایی آگاه، اخلاق‌مدار و اهل اندیشه تبدیل کند و بدین سان در تحقق تمدن نوین اسلامی نقشی محوری ایفا نماید.

نتیجه‌گیری

هنر در تمدن اسلامی همواره زبانی بی‌کلام برای بیان ایمان، معنا و ارزش‌های الهی بوده است. در این چارچوب، تربیت هنری نه تنها وسیله‌ای برای رشد ذوق زیباشناختی، بلکه ابزاری مؤثر برای انتقال مفاهیم اخلاقی و فرهنگی اسلام محسوب می‌شود. بررسی اسناد تحولی آموزش و پرورش و به‌ویژه بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی نشان می‌دهد که تربیت هنری جایگاهی بنیادین در تحقق اهداف کلان تربیت اسلامی دارد و می‌تواند نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی نسل خلاق، مؤمن و ارزش‌مدار ایفا کند.

تربیت هنری، با پرورش توانایی‌های خلاق، شناختی و عاطفی، زمینه را برای شکوفایی استعداد‌های انسانی فراهم می‌آورد و به ارتقای تفکر انتقادی، درک زیبایی و احساس مسئولیت اجتماعی می‌انجامد. از سوی دیگر، هنر اسلامی با تکیه بر مبانی وحیانی و الهی، بستری فراهم

می‌کند تا زیبایی در خدمت حقیقت قرار گیرد و آثار هنری به ابزاری برای هدایت و تعالی انسان تبدیل شوند.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که تقویت آموزش هنری در چارچوب ارزش‌های اسلامی می‌تواند:

۱. به تثبیت هویت فرهنگی و دینی جامعه کمک کند؛
  ۲. ارتباط میان ایمان، اخلاق و خلاقیت را در نظام آموزشی احیا نماید؛
  ۳. زمینه‌ساز تربیت نسلی اندیشمند و مسئول در برابر فرهنگ و تاریخ خود شود؛
  ۴. به تحقق آرمان‌های متعالی انقلاب اسلامی و احیای تمدن نوین اسلامی یاری رساند.
- در نهایت، می‌توان گفت تربیت هنری در ساحت هنر و زیبایی، یکی از مؤلفه‌های بنیادین تحقق جامعه‌ای الهام‌گرفته از ایمان، اخلاق و خردورزی است. توجه عمیق به این ساحت در برنامه‌های آموزشی و فرهنگی، می‌تواند پلی میان میراث غنی هنر اسلامی و نیازهای فرهنگی امروز ایران باشد؛ پلی که مسیر تعالی فرهنگی، خودباوری هنری و رشد تمدنی را برای نسل‌های آینده هموار می‌سازد.

منابع

الف) کتاب

۱. امینی، محمد؛ تربیت هنری در قلمرو آموزش و پرورش، تهران، پاییز، (۱۳۸۳).
۲. اسلامی، غلامرضا و دیگران؛ راهنمای معلم هنر دوره متوسطه، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران سهامی خاص، تهران. (۱۳۹۵).
۳. جعفری، محمدتقی؛ زیبایی و هنر از دیدگاه اسلام، موسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری، (۱۳۸۶).
۴. دبو، ادوارد؛ تفکر جانبی، ترجمه عباس بشارتیان، تهران، فرهنگ، (۱۳۶۴).
۵. فرمپهینی فراهانی، محسن؛ تربیت در نهج البلاغه، تهران، آبیژ، (۱۳۹۱).
۶. مهرمحمدی، محمود؛ چیستی و چرایی و چگونگی آموزش عمومی هنر، تهران، مدرسه، (۱۳۸۳).
۷. محمدیان، بهرام؛ سیاست‌های ابلاغی مقام معظم رهبری سند تحول بنیادین و برنامه درسی ملی، چاپ دوم، انتشارات مدرسه، تهران. (۱۳۹۴).
۸. نجفی، محمدعلی؛ اهمیت هنر در نظام تعلیم و تربیت مجموعه مقالات اولین کنگره نقش هنر در تربیت، تهران، تربیت، (۱۳۷۳).

ب) مقاله

۱. آیزنر، البوت؛ «آموزش هنر برای تغییر دنیا»؛ ترجمه فاطمه سادات میرعارفین؛ آموزش هنر، دوره سوم، ش ۲، ص ۱۱۸-۱۳۸۵.
۲. تمنایی فر، محمدرضا، امینی، محمد و زینب یزدانی کاشانی؛ «تاملی بر کارکردهای تربیت هنری در نظام آموزشی»؛ فصلنامه جلوه هنر، دوره جدید، ش ۲، ص ۱۶-۱۳۸۸.
۳. دادور، ابوالقاسم، پریشان زاده، سروناز؛ «تحلیل نقش‌مایه‌های اساطیر آن جهانی»؛ نشریه معرفت ادیان، سال ۱۳۹۵، تابستان ش ۲۷، ص ۱۳۳-۱۴۹.
۴. رضایی، محمدرضا؛ «بررسی تاثیر زیباشناسی دینی بر نظر فلاسفه اسلامی بر نگرش مذهبی و دهن آگاهی دانش آموزان دوره متوسطه شهر تهران» فصلنامه سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت، دوره پنجم، ش ۲، ص ۲۰۷-۲۲۲. (۱۴۰۰).
۵. صابری، رضا؛ «کاربرد زیبایی‌گرایی و هنر در تربیت دینی»؛ دوفصلنامه علمی پژوهشی تربیت اسلامی، دوره هفتم، ش ۱۵، ص ۱۱۳-۱۳۴. (۱۳۹۱).
۶. مسعودی، امیدعلی؛ «هنر و ارتباطات در اندیشه امام خمینی (ع)»؛ نشریه رهپویه هنر/هنرهای تجسمی، دوره چهارم، ش ۴، ص ۱۲-۱۴. (۱۴۰۰).
۷. معصومی، سعیده؛ «سند ملی در حوزه هنر»؛ رشد آموزش هنر، دوره بیستم، ش ۱، ص ۴۴-۴۷. (۱۴۰۱).
۸. محمص، مرضیه؛ «خوانش امام خمینی از تربیت هنری»؛ دوره بیستم، ش ۱، ص ۸۹-۱۱۰. (۱۳۹۵).
۹. ناصری، کزّال، ۱۴۰۳، «جایگاه و نقش معلم از دیدگاه سند تحول بنیادین»، اولین همایش ملی نگرش‌های نوین

در مسائل آموزش و پرورش، رامشیر، <https://civilica.com/doc/2224043>.
۱۰. کریمی، علی؛ پورفیض، مجتبی؛ کریمی، زری؛ «جایگاه اهداف تربیتی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»،
سومین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی ایران،
<https://civilica.com/doc/654882>.

ج) منابع الکترونیکی

۱. اهداف مصوب دوره‌های تحصیلی آموزش و پرورش در نهاد و پنجاه و دومین جلسه شورای عالی آموزش و پرورش
در تاریخ ۱۳۹۷/۲/۱۰
۲. بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی. <https://farsi.khamenei.ir/gaam2>
۳. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان دفتر هنر و ادبیات مقاومت.
<https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?id=2475&nt=2&year=1370&tid=1453#7743>
۴. بیانات مقام معظم رهبری درباره هنر. <https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?tid=1453#108350>.